

УДК 343.12 (477)

Моторигіна Марина Геннадіївна –

кандидат юридичних наук, асистент кафедри
кримінального процесу,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Maryna H. Motoryhina –

candidate of juridical sciences,
assistant of criminal procedure department
Yaroslav Mudryi National Law University
(77 Pushkinska str., Kharkiv, Ukraine)

Втілення міжнародно-правових стандартів ефективного захисту в національне кримінальне процесуальне законодавство

Стаття присвячена розгляду питання щодо забезпечення ефективного захисту у кримінальному провадженні. На підставі проведеного аналізу міжнародно-правових актів та практики Європейського суду з прав людини виокремлені міжнародно-правові стандарти, які покликані сприяти реалізації права на захист у кримінальному провадженні та забезпеченню його ефективності, та запропонований їх поділ на 4 групи. Визначено стандарти ефективного захисту, що не знайшли свого закріплення в КПК України.

Ключові слова: захист, захисник, міжнародні стандарти ефективного захисту, право на захист, сторона захисту.

Статья посвящена рассмотрению вопроса обеспечения эффективной защиты в уголовном производстве. На основании проведенного анализа международно-правовых актов и практики Европейского суда по правам человека выделены международно-правовые стандарты, которые призваны способствовать реализации права на защиту в уголовном производстве и обеспечению его эффективности, и предложено их разделение на 4 группы. Определены стандарты эффективной защиты, которые не нашли своего закрепления в УПК Украины.

Ключевые слова: защита, защитник, международные стандарты эффективной защиты, право на защиту, сторона защиты.

M.H. Motoryhina Implementation of International Standards on Effective Protection in National Criminal Procedure Legislation

The article deals with the issue regarding ensuring of effective protection in criminal proceedings. Following analysis of international acts and cases of the European Court of Human Rights international standards which are designated for the exercise of the right to protection in criminal proceeding and ensuring of its efficiency have been highlighted.

It has been proposed to divide these standards in the following groups: i) standards which are aimed at ensuring efficiency of the legal defense carried out by the convicted person independently; ii) standards which contribute to effective legal defense carried out by defense attorney; iii) standards which were developed for effective legal defense carried out by the party of defense (by a convicted person and a defense attorney); iv) standards which have requirements to the state or its bodies and provides its bodies with obligations to ensure an effective legal defense. In this group of standards, the author highlights some elements compliance with which contribute to effective legal defense in criminal proceedings. Following a systematical analysis of the decisions of the European Court of Human Rights it has been concluded that majority of international standards have been implemented in national criminal procedure legislation. At the same time there is a space for improvement because there are standards which were not enshrined in Criminal Procedure Code of Ukraine such as: presentation of procedural documents to the convicted person in his language or other language he/she speaks

if he/she signed these documents; providing with an opportunity to choose the defense attorney including the cases of his/her attraction upon appointment; binding the state to ensure the real defense of the suspect, convicted person because the appointment of the defense attorney does not ensure effective legal aid etc.

Keywords: *legal defense, defense attorney, international standards of effective legal defense, right to legal defense, party of defense.*

Постановка проблеми. Проблема забезпечення ефективного захисту у кримінальному провадженні посідає особливе місце в теорії кримінального процесу, оскільки є однією з основних вимог, яку Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) висуває перед державами-учасницями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – КЗПЛ). Навіть нещодавно ЄСПЛ у справі «Молдавська проти України» від 14.05. 2019 р. наголосив на важливості здійснення захисту виключно ліцензованим адвокатом, оскільки для забезпечення ефективного захисту особи можуть вимагатися конкретні юридичні кваліфікації [11]. Аналіз практики ЄСПЛ надає змогу констатувати прийняття великої кількості рішень, які по суті формують стандарти здійснення ефективного захисту. Деякі з них вже відображені в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України), проте існують такі стандарти, які потребують закріплення їх на законодавчому рівні. Враховуючи це, актуальним видається на основі системного аналізу правових позицій ЄСПЛ виокремити стандарти, що сприяють здійсненню ефективного захисту у кримінальному провадженні, та визначити ті стандарти, які ще не знайшли своє відображення у національному кримінальному процесуальному законодавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі проблеми дотримання права особи на захист були предметом дослідження відомих вітчизняних вчених: С. А. Альперта, Т. В. Варфоломеєвої, І. В. Гловюк, В. Г. Гончаренка, М. М. Гродзинського, Ю. М. Грошевого, Я. П. Зейкана, В. С. Зеленецького, О. В. Капліної, О. П. Кучинської, Л. М. Лобойка, В. Т. Маляренка, М. М. Міхеєнка, В. Т. Нора, М. А. Погорецького, В. О. Попелюшка, А. Л. Рівліна, О. Д. Святоцького, Л. Д. Удалової, М. О. Чельцова, О. Г. Шило, М. Є. Шумила, О. Г. Яновської та ін.

Невирішені раніше проблеми. Водночас

актуальним залишається дослідження проблематики забезпечення ефективного захисту у кримінальному провадженні в контексті міжнародно-правових стандартів, сформульованих у міжнародно-правових договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та практиці ЄСПЛ, а також гармонізація національного кримінального процесуального законодавства в цій сфері.

Зважаючи на це, **метою статті** є наукове осмислення положень міжнародних нормативно-правових актів та правових позицій ЄСПЛ щодо забезпечення ефективного захисту у кримінальному провадженні та вирішення питань, пов'язаних з удосконаленням національного кримінального процесуального законодавства, з урахуванням проведеного дослідження.

Виклад основного матеріалу. У світі вже сформована ціла система міжнародних документів, що містять норми та принципи, які визнаються міжнародною спільнотою, суддями, юристами, фахівцями в галузі права багатьох країн як міжнародно-правові стандарти кримінальної процесуальної діяльності, у тому числі й у сфері забезпечення ефективного захисту в кримінальному провадженні. Її складовими передусім виступають: Загальна декларація прав людини; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права; Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права тощо.

Разом із тим загальновизнаним є й те, що провідне місце у створенні міжнародно-правових стандартів кримінальної процесуальної діяльності (у тому числі й стандартів ефективного захисту) посідає КЗПЛ, яка містить положення, що мають принципове значення для регламентації кримінального провадження та суттєво вплинули на зміст багатьох новел, включених до чинного КПК України. Саме тому, на нашу думку, КЗПЛ заслуговує на особливу увагу.

Аналіз вищевказаних міжнародно-правових документів, узагальнення практики ЄСПЛ дозволили поділити міжнародно-правові стандарти, що сформувався для сприяння реалізації права на захист, на наступні групи: 1) стандарти, які покликані сприяти ефективності здійснення захисту безпосередньо самим обвинуваченим; 2) стандарти, що сприяють здійсненню ефективного захисту захисником; 3) стандарти, прийняття яких сприяє ефективному захисту, що здійснюється стороною захисту (коли захист здійснюється спільно обвинуваченим та захисником); 4) стандарти, які містять вимоги до держави або її органів та покладають на них обов'язки забезпечити можливість здійснення ефективного захисту.

Хочеться також зазначити, що, виокремлюючи такі групи стандартів, ми підкреслюємо, що вони не існують окремо одна від одної, а лише в їх сукупності здатні забезпечити ефективний захист у кримінальному провадженні.

Зазначені групи стандартів можна поділити на певні складові. Зокрема, до *першої групи* стандартів, дотримання яких сприяє ефективності здійснення захисту безпосередньо самим обвинуваченим, належать: 1) своєчасність та оперативність поінформованості зрозумілою мовою про: надані законом права, причини арешту; право зберігати мовчання (не давати показання щодо себе); користуватися правовою допомогою захисника, у тому числі й безоплатно; право на вільний вибір захисника; на добровільну, свідому, розумну відмову від правової допомоги захисника; обсяг (характер) обвинувачення; сукупність доказів, які покладені у підґрунтя обвинувачення; право на перекладача (якщо потрібно – його заміну) та письмовий переклад мовою, якою обвинувачений володіє, принаймні документів, під якими він ставить свій підпис; 2) участь у судовому розгляді, у тому числі особиста присутність обвинуваченого у залі судового засідання, або участь у режимі відеоконференції, що дозволить реалізувати весь комплекс наданих прав, зокрема, й права на отримання вмотивованого рішення, права на оскарження, права на допит свідків захисту та обвинувачення.

До *другої групи стандартів*, слідування яким сприяє здійсненню ефективного захисту

захисником, відносяться принаймні наступні: 1) належна кваліфікація адвоката; 2) обов'язок захисника провадити доказову діяльність (активний захист); 3) добросовісність виконання адвокатом своїх обов'язків; 4) розумна незалежність адвоката від держави; 5) обов'язкова присутність захисника на слуханнях (у залі судового засідання); 6) дотримання захисником встановлених законом процесуальних строків у кримінальному провадженні та оскарження порушення встановлених строків іншими учасниками; 7) особиста перевірка захисником добровільності відмови від призначеного захисника, а також роз'яснення обвинуваченому його прав і можливих наслідків відмови від захисника.

До *третьої групи стандартів*, які повинні забезпечувати ефективний захист стороною захисту, можна віднести: 1) прискорення моменту доступу обвинуваченого до захисника; 2) безперешкодність та конфіденційність спілкування обвинуваченого із захисником; 3) достатність часу та можливостей для підготовки захисту; 4) збирання доказів, які спростовують обвинувачення, пом'якшують чи виключають кримінальну відповідальність (у тому числі й можливість виклику та допиту свідків і експертів у суді).

До *четвертої групи стандартів*, що містять вимоги до держави (або її органів), належать: 1) обов'язок держави забезпечити реальний (не ілюзорний чи формальний) захист підозрюваного, обвинуваченого, оскільки само по собі призначення захисника не забезпечує надання ефективною професійною правничою допомогою. Враховуючи незалежний характер адвокатури, держава може втручатися в діяльність захисника лише з метою забезпечення розумного балансу між інтересами правосуддя та інтересами конкретного обвинуваченого; 2) обов'язок надати стороні захисту час та можливість для здійснення ефективного захисту.

Хотілося б наголосити на тому, що ми зупинимося на тих міжнародно-правових стандартах ефективного захисту, які не імплементовані або не в повному обсязі знайшли своє відображення у національному кримінальному процесуальному законодавстві.

Хоча п. 2 ч. 3 ст. 42 КПК України передбачає право підозрюваного,

обвинуваченого бути чітко і своєчасно повідомленими про свої права, передбачені цим Кодексом, а також отримати їх роз'яснення (п. 2 ч. 3 ст. 42 КПК України), варто зауважити, що у відповідності до правових позицій ЄСПЛ таке повідомлення повинно відбуватися зрозумілою для вказаних учасників кримінального провадження мовою.

Так, у справі «Нечипорук та Йонкало проти України» [12] ЄСПЛ зауважив, що кожна затримана особа має бути повідомлена простою, непрофесійною, зрозумілою для неї мовою про основні юридичні та фактичні підстави її затримання, щоб вона мала можливість, якщо вважатиме за потрібне, звернутися до суду з оскарженням законності затримання.

Частина 4 ст. 208 КПК України передбачає обов'язок уповноваженої службової особи, що здійснила затримання особи, негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також роз'яснити право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього, негайно повідомити інших осіб про його затримання і місце перебування відповідно до положень [ст. 213](#) цього Кодексу, вимагати перевірку обґрунтованості затримання та інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом.

Разом з цим, необхідно відзначити, що у разі здійснення законного затримання, передбаченого ст. 207 КПК України, такого обов'язку не передбачається. В ч. 3 вказаної статті лише зазначається, що кожен, хто не є уповноваженою службовою особою (особою, якій законом надано право здійснювати затримання) і затримав відповідну особу в порядку, передбаченому ч. 2 цієї статті, зобов'язаний негайно доставити її до уповноваженої службової особи або негайно повідомити уповноважену службову особу про затримання та місцезнаходження особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення.

У зв'язку з цим незрозумілим видається, яким чином і коли затримана особа може дізнатися про підстави затримання та у вчиненні якого злочину він підозрюється, а також отримати роз'яснення щодо права мати захисника, отримувати медичну допомогу,

давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти нього тощо.

Що стосується права підозрюваного, обвинуваченого на вільний вибір захисника, то ЄСПЛ вважає його основним елементом права на юридичну допомогу. Із тексту ст. 6 (3) (с) КЗПЛ стає очевидним, що підозрюваний або обвинувачений має право на адвоката, обраного на власний розсуд, якщо він сам платить за його послуги на приватних засадах. Зокрема, нагадаємо відому справу «Кемпбелл і Фелл проти Великої Британії», в якій ЄСПЛ підкреслив, що обвинувачений має право користуватися послугами захисника за своїм вибором, якщо у нього в розпорядженні є для цього достатньо фінансових коштів [16]. Отже, право на вибір адвоката може підлягати обмеженням при наданні безоплатної правової допомоги, хоча органи держави при призначенні захисника мають керуватися іншими міркуваннями «за наявності дотичних і достатніх підстав вважати, що це є необхідним в інтересах правосуддя» [18].

Разом із тим, якщо звернутися до ст. 6 КЗПЛ, виникає питання, чи має право обвинувачений обирати на власний розсуд захисника серед тих, які надають таку допомогу безоплатно? Вважаємо, слід позитивно відповісти на це питання. Особа, яка обирає захисника за рахунок держави також повинна мати право це робити на власний розсуд, тобто у змозі вибрати серед тих, хто надає професійну правничу допомогу безоплатно.

З огляду на проаналізовані нами правові позиції ЄСПЛ [24; 3] вважаємо за необхідне доповнити ст. 42 КПК України правом підозрюваного, обвинуваченого на вільний вибір захисника.

Наступним стандартом, який сприяє ефективності здійснення права особи на захист, є право на добровільну, свідому, розумну відмову від правової допомоги захисника. У п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК України закріплено, що підозрюваний, обвинувачений має право на відмову від захисника в будь-який момент кримінального провадження.

ЄСПЛ у ряді рішень сформулював стандарт «добровільної, свідомої і розумної відмови» від допомоги захисника [21; 17]. Зокрема, у справі «Піщальніков проти Росії» [2] ЄСПЛ наголосив, що відмова від адвоката має

бути не лише добровільною, а й являти собою свідомий та умисний відступ від права. Перед тим, як стверджувати, що обвинувачений своєю поведінкою дав зрозуміти, що відмовляється від важливого права, захищеного ст. 6 КЗПЛ, необхідно показати, що він був у змозі належною мірою передбачити можливі наслідки такої своєї поведінки.

У практиці ЄСПЛ є приклади недобровільної відмови від правової допомоги. Так, у справі «Боротюк проти України» ЄСПЛ визнав порушення ст. 6 (3) (с) КЗПЛ, в якій адвоката не було допущено до заявника за відсутності відмови затриманого від адвоката, запрошеного його рідними. ЄСПЛ вказав, що заявник відмовився від свого права на юридичну допомогу, знаходячись в особливо уразливому становищі, не розуміючи правових нюансів характеристики злочину, який йому інкримінували (і який з часом змінився із нанесення ушкоджень, які призвели до смерті, на навмисне вбивство) [10].

Отже, варто зауважити на необхідності закріплення в чинному КПК України не тільки права підозрюваного, обвинуваченого на відмову від захисника, а й конкретну вказівку на те, що така відмова повинна бути добровільною та свідомою.

Ще одним стандартом ефективного захисту є інформування обвинуваченого про право на безоплатний усний переклад і переклад документів, який сприяє можливості здійснювати ефективний захист. Слід вказати, що у КПК України закріплені важливі гарантії дотримання прав обвинуваченого, який не володіє мовою кримінального судочинства (ст. 29 КПК України). Проте на практиці залишається невирішеним питання щодо того, які саме документи повинні бути вручені обвинуваченому в перекладі мовою, якою він володіє. Закон передбачає переклад судових рішень, якими суд закінчує судовий розгляд по суті. Переклад інших процесуальних документів кримінального провадження, надання копій яких передбачено КПК України, здійснюється лише за клопотанням обвинуваченого (ч. 3 ст. 29 КПК України).

Із цього приводу ЄСПЛ дає значно ширше тлумачення та наголошує на тому, що будь-яка особа, що не розуміє і не володіє офіційною мовою країни, має право на безкоштовну

допомогу усного перекладача після арешту, у тому числі під час допиту [19]. Перекладач має бути незалежним від влади. Крім того, влада забезпечує переклад основних документів, необхідних для гарантії справедливості судового розгляду [22], у тому числі протоколів, які вимагають підпису обвинуваченого (курсив наш – М. М.). Це важливо не тільки щодо осіб, які не говорять мовою судочинства, а й щодо тих, хто не читає на ній (навіть якщо і говорить). Право на допомогу перекладача та переклад документів також поширюється на осіб з обмеженими можливостями, у тому числі з порушеннями зору та слуху.

Отже, пропонуємо привести чинний КПК України у відповідність до вимог, які висуває ЄСПЛ при вирішенні цих питань.

Розглянемо ще один стандарт, який сприяє реалізації права на ефективний захист у кримінальному провадженні. ЄСПЛ неодноразово наголошував на важливості саме раннього доступу обвинуваченого до захисника. У зв'язку з тим, що ст. 6 (3) (с) КЗПЛ не містить положення щодо конкретного моменту, з якого виникає право на правову допомогу, необхідно проаналізувати підходи ЄСПЛ до цього питання.

Багато років ЄСПЛ займає позицію, що це право настає одразу після арешту [23]. У справі «Аверілл проти Великої Британії» [15] ЄСПЛ зазначив, що, якщо в ході допиту поліцією підозрюваному доводиться приймати рішення, які можуть визначити подальший хід провадження, підозрюваний має право порадитися з адвокатом до проведення допиту. Проте одержання правової допомоги адвоката до першого допиту є нормою, а не абсолютним правом. Воно може бути обмежене за умов переконливості. Необхідно пам'ятати, що, навіть якщо причини для такого обмеження існують, використання матеріалів допиту особи, проведеного без участі адвоката, може порушити право на справедливий судовий розгляд. ЄСПЛ наголосив, що у випадку, коли існують переконливі причини, врахування яких виправдовує відмову в доступі до допомоги адвоката, таке обмеження – яким би не було його виправдання – не повинне неналежним чином упередити застосування обвинуваченим його прав згідно зі ст. 6 КЗПЛ. У принципі, права сторони захисту невідворотно постраждають, якщо інкримінуючі показання, надані

обвинуваченим під час допиту без допомоги адвоката, ляжуть в основу обвинувального вироку.

Стаття 6 (3) (с) КЗПЛ вимагає надання правової допомоги на початкових етапах кримінального провадження, якщо в іншому разі права обвинуваченого може бути нанесено непоправну шкоду. У справі «Железов проти Росії» [1] у день арешту заявника, який підозрювався у вбивстві, було допитано у відсутності адвоката. Заявник підписав документ, що йому відомо його право на адвоката, проте послуги захисника йому не потрібні. Наступного дня заявникові був призначений захисник, який не з'явився на жодну слідчу дію. Через тиждень родина заявника запросила адвоката. Заявник відмовився від своїх первинних показань і поскаржився до ЄСПЛ, що обвинувальний вирок був складений на його первинних показаннях, отриманих без адвоката. ЄСПЛ не знайшов порушення КЗПЛ та зауважив, що у заявника були кошти для запрошення адвоката із самого початку та не відомо, чому він зробив це лише через тиждень; крім того, заявник знав свої права на правову допомогу та на мовчання із моменту арешту та міг ними скористатися [8, с. 228].

Проте у справі «Салдуз проти Туреччини» [25] Велика палата Суду знайшла порушення ст. 6 (3) (с) КЗПЛ через відмову неповнолітньому обвинуваченому в доступі до адвоката на початкових стадіях слідства, під час яких заявник зробив зізнання, яке в подальшому було покладено в основу обвинувального вироку. Хоча рішення по цій справі роз'яснило, що право на правову допомогу виникає з першого допиту, але в ньому конкретно не зазначено, що дане право також включає право на присутність адвоката під час допиту.

У справі «Тітаренко проти України» ЄСПЛ визнав, що випадок відібрання пояснень слід вважати як офіційний контакт з органами кримінального переслідування, а отже, мають бути дотримані гарантії, передбачені для підозрюваної особи, зокрема, забезпечено право на правову допомогу захисника-адвоката [5].

Хоча момент затримання за ст. 209 КПК України трактується цілком відповідно до позиції ЄСПЛ з цього приводу, а саме, коли особа силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою

особою чи у приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою, це положення закону в багатьох випадках не дотримується на практиці. При цьому в особи статус затриманої за підозрою у вчиненні злочину виникає після складання протоколу про затримання згідно із ч. 5 ст. 208 КПК України. Відтак і права, передбачені ч. 4 ст. 208 КПК України для затриманої особи, зокрема, право мати захисника, їй не надаються. Отже, виникнення процесуальних прав затриманої особи поставлено в залежність від надання особі офіційного статусу затриманої, тобто від часу складання протоколу про затримання.

У зв'язку із вищезазначеним пропонуємо внести відповідні зміни до чинного КПК України, чітко врегулювавши ці правові розбіжності.

Розглядаючи стандарти, що містять вимоги до держави, можна зазначити, що до них слід, на наш погляд, віднести ті, що торкаються обов'язків держави, виконання яких сприятиме забезпеченню якості здійснюваного захисту. З одного боку, враховуючи незалежний характер адвокатури, держава може втручатися в діяльність захисника лише у межах публічних інтересів. З іншого – вона не може стояти осторонь у разі виявлення порушень стандартів здійснення захисту у кримінальному провадженні, адже належний захист – це привеліи не обвинуваченого, а й держави.

ЄСПЛ підкреслює, що саме по собі призначення захисника не забезпечує ефективної допомоги, оскільки адвокат, який має надавати безоплатну правову допомогу, може вмерти, серйозно захворіти, стикатися тривалий час із перешкодами у своїй діяльності або ухилятися від виконання своїх обов'язків. Якщо органам влади відомо про таку ситуацію, вони повинні або замінити його, або примусити його виконувати свої обов'язки [14]. ЄСПЛ вказує, що лише в такий спосіб можна досягти тієї мети КЗПЛ, яка полягає в гарантуванні не теоретичних чи ілюзорних, а конкретних і дієвих прав [7, с. 284].

Ми вже зазначали вище, що держава не може нести відповідальності за будь-які помилки або невідповідності у здійсненні захисту заявника внаслідок дій офіційно призначеного йому адвоката, однак за певних обставин порушення будь-якої суто формальної вимоги не

може бути прирівняне до помилкової лінії захисту або просто недоліку в аргументації. Так буває тоді, коли в результаті недбалості обвинувачений позбавляється засобу правового захисту та ситуація не може бути виправлена судом вищої інстанції [19].

Якщо адвокат діє в умовах наявності конфлікту інтересів у захисника з обвинуваченим, це, як правило, становить очевидну підставу для втручання держави. У справі «Молдовяну проти Румунії» трьох обвинувачених представляв один призначений державою адвокат, попри протилежні інтереси обвинувачених, двоє з яких зізналися, а третій (який подав заяву до ЄСПЛ) наполягав на своїй невинуватості. Хоча сам заявник не скаржився на неефективність безоплатної правової допомоги, це не звільняло органи держави від обов'язку забезпечити ефективну юридичну допомогу [13].

ЄСПЛ вважає, що державам слід приділяти особливу увагу забезпеченню незалежності адвокатів, які надають безоплатну правову допомогу, від міліції та прокуратури. Важливо, щоб такі адвокати виконували свою роботу «вільно і незалежно», без втручання держави [9].

У справі «Сахновський проти Росії» заявнику представили адвоката за призначенням за 15 хвилин до початку судового розгляду, протягом яких вони повинні були ознайомитися зі справою та побудувати лінію захисту. Під час судового засідання підсудний заявив, що відмовляється від захисту, оскільки не бажає, щоб його представляв адвокат, призначений судом, оскільки не довіряє йому. Під час розгляду цієї справи ЄСПЛ відмітив, що формального призначення адвоката обвинуваченому недостатньо. Це потрібно робити таким чином, щоб захисник надавав реальну допомогу обвинуваченому. Суд ще раз підкреслив, що держава не повинна контролювати кожен крок захисника – це не відповідає принципу незалежності адвоката. Однак вона зобов'язана створити мінімальні умови для нормального спілкування між адвокатом та його підзахисним для роботи зі справою [4]. У іншій справі ЄСПЛ також наголосив, що «держава не може нести відповідальність за кожну помилку адвоката, призначеного з метою надання юридичної допомоги, згідно зі ст. 6 (3) (с) КЗПЛ втручання

державних компетентних органів потрібне лише в тих випадках, коли факт незабезпечення адвокатом ефективного представництва очевидний або яким-небудь чином переконливо доведений до їх відома» [20].

Варто відзначити, що у чинному КПК України не закріплений обов'язок слідчого, прокурора, слідчого судді або суду у разі виявлення підстав, які свідчать про невиконання або неналежне виконання захисником його професійних обов'язків, замінити його на іншого. На нашу думку, необхідно на законодавчому рівні врегулювати окреслене питання та зафіксувати відповідне положення. Звичайно, що така заміна повинна відбуватися за добровільною згодою підозрюваного, обвинуваченого.

На підтвердження своєї позиції можемо навести рішення у справі «Прен проти Німеччини». ЄСПЛ, розглядаючи, чи існували... відповідні та достатні підстави для того, щоб національні суди вважали необхідним в інтересах правосуддя призначити заявникові іншого захисника (К.), ніж обраного їм адвоката (Б.), Суд зауважує, що головною причиною, як підтвердив апеляційний суд, призначення регіональним судом адвоката К. замість адвоката Б. було те, що, на відміну від К., Б. не практикує в судовому окрузі цього суду. Суд погоджується з тим, як підкреслили національні суди, що близькість місцезнаходження адвоката до свого клієнта під час тримання під вартою та суду не лише дозволило уникнути додаткових витрат, пов'язаних із призначенням зовнішнього адвоката, але особливо сприяли належному захисту та спілкуванню адвоката як з клієнтом, так і з судом. У межах свого розсуду національні суди можуть вирішувати, чи перешкоджав здійсненню належного захисту в цій справі той факт, що адвокат проживав на відстані більше 100 кілометрів від суду та в'язниці, у якій утримувався заявник, і той факт, що сучасні засоби комунікації були доступні для обміну інформацією із затриманим лише у в обмеженому обсязі, якщо були доступні взагалі. Зазначені підстави відповідають інтересам правосуддя, які є актуальними в даному контексті... Суд зазначає, що національні суди визнали, що зовнішній адвокат повинен бути призначений для затриманого у виняткових обставинах, а саме, якщо між затриманим і цим

адвокатом існують відносини міцної довіри. Однак, згідно з висновками національних судів, таких відносин не існувало між заявником і адвокатом Б, який раніше не захищав заявника і ніколи не зустрічався з ним особисто. Більше того, національним судам не було представлено доказів, що адвокат К., який спеціалізувався на кримінальному праві, не міг надати заявнику ефективну юридичну допомогу... Беручи до уваги вищевикладене, Суд переконаний, що існують відповідні та достатні підстави для того, щоб національні суди вважали, що в інтересах правосуддя необхідно призначити заявникові іншого захисника, ніж обраний ним адвокат [6, с. 342-343].

Окрім цього, у справі «Гювеч проти Туреччини» адвокатка, яка заявила під час третього слухання, що вона відтепер буде представляти заявника, не взяла участі в 17 з 25 слухань. Насправді, під час повторного судового розгляду ця адвокатка брала участь лише в одному зі слухань... Під час вирішальних завершальних етапів повторного судового розгляду заявник залишався повністю без будь-якої правової допомоги... На цьому етапі Суд повторює свою усталену практику, згідно з якою держава не може зазвичай відповідати за дії або рішення адвоката обвинуваченого, тому що поведінка захисту є по суті справою обвинуваченого та його адвоката, незалежно від того, чи призначається він за схемою безоплатної правової допомоги або фінансується приватно... Проте у разі явної неспроможності адвоката, призначеного відповідно до схеми правової допомоги, забезпечити ефективне представництво, ст. 6 (3) (с) Конвенції вимагає від національних органів влади втрутитися... [6, с. 345-346].

У цій справі адвокат, який представляв заявника, не був призначений за схемою безоплатної правової допомоги. Проте Суд

вважає, що молодий вік заявника, серйозність правопорушень, у яких він був обвинувачений, очевидно суперечливі твердження, висунуті проти нього поліцією і свідком обвинувачення, чітка відмова його адвоката належним чином представляти його, і, нарешті, численні випадки його відсутності на слуханнях, має призвести до розгляду судом питання про те, що заявник терміново вимагає відповідного юридичного представництва. Дійсно, обвинувачений має право скористатися послугами адвоката, призначеного судом на його вибір, «коли інтереси правосуддя того вимагають»... ЄСПЛ вказав, що зазначені вище недоліки, зокрема, фактична відсутність юридичної допомоги в більшості проваджень, посилили наслідки нездатності заявника ефективно брати участь у судовому розгляді його справи та порушували його право на належний судовий розгляд. Отже, мало місце порушення ст. 6 (1) Конвенції разом з ст. 6 (3) (с) КЗПЛ [6, с. 346].

Висновки. Отже, в результаті проведеного узагальнення міжнародно-правових документів, що містять міжнародно-правові стандарти, та практики ЄСПЛ виявлені певні стандарти, що утворюють систему, яка має багато структурних складників, кожен з яких окремо або ж їх сукупність сприяє здійсненню ефективного захисту підозрюваного, обвинуваченого у кримінальному провадженні. Багато з них вже знайшли своє відображення в чинному кримінальному процесуальному законодавстві. Разом з тим ще існують стандарти, що покликані забезпечити ефективний захист у кримінальному провадженні, які не закріплені на законодавчому рівні і потребують імплементації в норми чинного КПК України.

Список використаних джерел:

1. Дело «Железов против России» (жалоба № 48040/99) = [Case of Zhelezov v. Russia]: решение Европ. суда по правам человека от 23.04.2002. *Университет Миннесоты: Библиотека по правам человека*. URL: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/euro/Rzhelezovcase.html> (дата звернення 01.09.2019).
2. Дело «Пищальников против России» (жалоба № 7025/04) = [Case of Pishchalnikov v. Russia]: постановление Европ. суда по правам человека от 24.09.2009. *Центральный районный суд города Волгограда*. URL: <http://zent.vol.sudrf.ru/modules.php?name=information&id=187> (дата звернення

01.09.2017).

3. Дело «Попов против России» (жалоба № 26853/04) = [Case of Popov v. Russia]: постановление Европ. суда по правам человека от 13.07.2006. *Сайт Олега Анищука о подаче жалоб против России в Европейский суд по правам человека*. URL: http://europeancourt.ru/uploads/ECHR_Popov_v_Russia_13_07_2006.pdf (дата звернення 01.09.2019).
4. Дело «Сахновский против России» (жалоба № 21272/03) = [Case of Sakhnovskiy v. Russia]: постановление Европ. суда по правам человека от 2.11.2010. *Центр стратегічних справ Української Гельсінської спілки з прав людини Precedent: неофіц. переклад*. URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/08/sahnovskyj-protuv-rossyy-gc/> (дата звернення 01.09.2019).
5. Дело «Титаренко против Украины» (жалоба № 31720/02) = [Case of Titarenko v. Ukraine]: решение Европ. суда по правам человека от 20.12.2012. *Права человека в Украине: информ. портал Харьк. правозащит. группы*. URL: <http://www.khpg.org/index.php?id=1355989657> (дата звернення 01.09.2019).
6. Макбрайт Джеремі Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес: практика Європейського суду з прав людини: інформаційне видання / пер. та факс. ред. Медіа Центр «Розмай». Друге видання. Київ: «К.І.С.», 2018, 554 с.
7. Микеле де Сальвіа. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 гг. / науч. ред. и предисл. Ю. Ю. Берестнева (при участии М. В. Виноградова); пер. с фр.: А. А. Жукова, Г. А. Пашковская. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 1072 с.
8. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України / за ред.: М. І. Хавронюка, О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди. Київ: Фактор, 2013. 1072 с.
9. Право на безоплатну правову допомогу: порадник для адвокатів щодо здійснення захисту гарантованого державою. 2013. 29 с. URL: http://ulaf.org.ua/wp-content/uploads/2013/12/BPD_poradnyk_3.pdf (дата звернення 01.09.2019).
10. Справа «Боротюк проти України» (заява № 33579/04) = [Case of Borotyuk v. Ukraine]: рішення Європ. суду з прав людини від 16.12.2010, остаточне 16.03.2011. *Судова влада України: офіц. веб-портал*. URL: http://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_6/Borotiuk.pdf (дата звернення 01.09.2019).
11. Справа «Молдавська проти України» (заява № 43464/18) = [Case of Moldavska v. Ukraine]: рішення Європ. Суду з прав людини від 14.05.2019. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/b7ba50237b9eda679ab7_file.pdf (дата звернення 01.09.2019).
12. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» (заява №42310/04) = [Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine]: рішення Європ. суду з прав людини від 21.04.2011, остаточне 21/07/2011. *Законодавство України: нормат.-прав. база Верхов. Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_683?test=dCCMfOm7xBWMeyBEZitusiN3HdlaUsFggkRbI1c (дата звернення 01.09.2019).
13. Affaire Mihai Moldoveanu c. Roumanie (Requête no 4238/03): Arrêt Cour européenne des droits de l'homme, à Strasbourg 19 juin 2012, définitif 19/09/2012. *Cour européenne des droits de l'homme*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Moldoveanu v Romania"\],"languageisocode":\["FRA"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-111494"\]](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).
14. Case of Artico v. Italy (Application no. 6694/74) = [Справа «Артико проти Італії»]: Judgment European Court of Human rights, 13 May 1980. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Artico v Italy"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57424"\]](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).
15. Case of Averill v. the United Kingdom (Application no. 36408/97) = [Справа «Аверилл проти Сполученого Королівства»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 6 June 2000, final 06/09/2000. *HUDOC: database*. URL:

[http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Averill"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-58836"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).

16. Case of Campbell and Fell v. the United Kingdom (Application no. 7819/77; 7878/77) = [Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 28 June 1984. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57456#{"itemid":\["001-57456"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57456#{) (дата звернення 01.09.2019).

17. Case of Colozza v. Italy (Application no. 9024/80) = [Справа «Колоцца проти Італії»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 12 February 1985. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Colozza"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57462"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).

18. Case of Croissant v. Germany (Application no. 13611/88) = [Справа «Круассан проти Німеччини»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 25 September 1992. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Croissant"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57736"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).

19. Case of Czekalla v Portugal (Application no. 38830/97) = [Справа «Чекалла проти Португалії»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 10 October 2002, final 10/01/2003. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Czekalla v Portugal"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-60676"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).

20. Case of Kamasinski v. Austria (Application no. 9783/82) = [Справа «Камазінські проти Австрії»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 19 December 1989. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Kamasinski"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57614"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).

21. Case of Kolu v. Turkey (Application no. 35811/97) = [Справа «Колу проти Туреччини»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 2 August 2005. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Kolu v. Turkey"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).

22. Case of Luedicke, Belkacem and Koc v. Germany (Application no. 6210/73; 6877/75; 7132/75) = [Справа «Людике, Белкасем і Коч проти Федеративної Республіки Німеччини»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 28 November 1978. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Luedicke","Belkacem and Koc v. Germany"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57530"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).

23. Case of Magee v. the United Kingdom (Application no. 28135/95) = [Справа «Магі проти Сполученого Королівства»]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 6 June 2000, final 06/09/2000. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58837#{"itemid":\["001-58837"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58837#{) (дата звернення 01.09.2019).

24. Case of Pakelli v. Germany (Application no. 8398/78) = [Справа «Пакеллі проти Федеративної Республіки Німеччини»]: Judgment European Court of Human rights, 25 April 1983. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["pakelli"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57554"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).

25. Case of Salduz v. Turkey (Application no. 36391/02) = [Справа «Салдуз проти Туреччини»]: Judgment European Court of Human rights, 27 November 2008. *HUDOC: database*. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Salduz"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-89893"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (дата звернення 01.09.2019).

References:

1. Delo “Zhelezov protiv Rossyy” (zhaloba № 48040/99) = [Case of Zhelezov v. Russia]: reshenye Evrop. suda po pravam cheloveka ot 23.04.2002. Unyversytet Mynnesoti: Byblyoteka po pravam cheloveka. URL: <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/euro/Rzhelezovcase.html> (data zvernennia 01.09.2019).
2. Delo “Pyshchalnykov protiv Rossyy” (zhaloba № 7025/04) = [Case of Pishchalnikov v. Russia]: postanovlenye Evrop. suda po pravam cheloveka ot 24.09.2009. Tsentralniy raionniy sud horoda Volhohrada. URL: <http://zent.vol.sudrf.ru/modules.php?name=information&id=187> (data zvernennia 01.09.2017).
3. Delo “Popov protiv Rossyy” (zhaloba № 26853/04) = [Case of Popov v. Russia]: postanovlenye Evrop. suda po pravam cheloveka ot 13.07.2006. Sait Oleha Anyshchuka o podache zhalob protiv Rossyy v Evropeyskiy sud po pravam cheloveka. URL: http://europeancourt.ru/uploads/ECHR_Popov_v_Russia_13_07_2006.pdf (data zvernennia 01.09.2019).
4. Delo “Sakhnovskiy protiv Rossyy” (zhaloba № 21272/03) = [Case of Sakhnovskiy v. Russia]: postanovlenye Evrop. suda po pravam cheloveka ot 2.11.2010. Tsentr stratehichnykh sprav Ukrainskoi Helsinskoi spilky z prav liudyny Precedent: neofits. pereklad. URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/08/sahnovskyj-protiv-rossyy-gc/> (data zvernennia 01.09.2019).
5. Delo “Tytarenko protiv Ukraini” (zhaloba № 31720/02) = [Case of Titarenko v. Ukraine]: reshenye Evrop. suda po pravam cheloveka ot 20.12.2012. Prava cheloveka v Ukraine: ynform. portal Khark. pravozashchyt. hruppi. URL: <http://www.khpg.org/index.php?id=1355989657> (data zvernennia 01.09.2019).
6. Makbrait Dzheremi Yevropeiska konventsia z prav liudyny ta kryminalnyi protses: praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: informatsiine vydannia / per. ta fakh. red. Media Tsentr “Rozmai”. Druhe vydannia. Kyev: “K.I.S.”, 2018, 554 s.
7. Mykele de Salvya. Pretsedenti Evropeiskoho suda po pravam cheloveka. Rukovodiashchye pryntsypi sudebnoi praktyky, otrosiashchyesia k Evropeiskoi konventsii o zashchyte prav cheloveka y osnovnykh svobod. Sudebnaia praktyka s 1960 po 2002 hh. / nauch. red. y predysl. Yu. Yu. Berestneva (pry uchastyi M. V. Vynohradova); per. s fr.: A. A. Zhukova, H. A. Pashkovskaia. Sankt-Peterburh: Yuryd. tsentr Press, 2004. 1072 s.
8. Naukovo-praktychnyi komentar do Kryminalnogo protsesualnogo kodeksu Ukrainy / za red.: M. I. Khavroniuka, O. A. Banchuka, R. O. Kuibidy. Kyiv: Faktor, 2013. 1072 s.
9. Pravo na bezoplatnu pravovu dopomohu: poradnyk dlia advokativ shchodo zdiisnennia zakhystu harantovanoho derzhavoiu. 2013. 29 s. URL: http://ulaf.org.ua/wp-content/uploads/2013/12/BPD_poradnyk_3.pdf (data zvernennia 01.09.2019).
10. Sprava “Borotiuk proty Ukrainy” (zaiava № 33579/04) = [Case of Borotyuk v. Ukraine]: rishennia Yevrop. sudu z prav liudyny vid 16.12.2010, ostatochne 16.03.2011. Sudova vlada Ukrainy: ofits. veb-portal. URL: http://court.gov.ua/userfiles/file/court_gov_ua_sud5010/Konvenciya_z_prav/st_6/Borotiuk.pdf (data zvernennia 01.09.2019).
11. Sprava “Moldavska proty Ukrainy” (zaiava № 43464/18) = [Case of Moldavska v. Ukraine]: rishennia Yevrop. Sudu z prav liudyny vid 14.05.2019. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/b7ba50237b9eda679ab7_file.pdf (data zvernennia 01.09.2019).
12. Sprava “Nechyporuk i Yonkalo proty Ukrainy” (zaiava №42310/04) = [Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine]: rishennia Yevrop. sudu z prav liudyny vid 21.04.2011, ostatochne 21/07/2011. Zakonodavstvo Ukrainy: normat.-prav. baza Verkhov. Rady Ukrainy. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_683?test=dCCMfOm7xBWMeyBEZitusiN3HdlaUsFggkRbI1c (data zvernennia 01.09.2019).
13. Affaire Mihai Moldoveanu c. Roumanie (Requête no 4238/03): Arret Cour européenne des droits de l'homme, à Strasbourg 19 juin 2012, définitif 19/09/2012. Cour européenne des droits de l'homme. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Moldoveanu v Romania"\],"languageisocode":\["FRA"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"item id":\["001-111494"\]](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (data zvernennia 01.09.2019).
14. Case of Artico v. Italy (Application no. 6694/74) = [Sprava “Artiko proty Italii”]: Judgment European Court of Human rights, 13 May 1980. HUDOC: database. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Artico v](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{)

Italy"], "documentcollectionid2": ["GRANDCHAMBER", "CHAMBER"], "itemid": ["001-57424"]} (data zvernennia 01.09.2019).

15. Case of *Averill v. the United Kingdom* (Application no. 36408/97) = [Sprava “Averyll proty Spoluchenoho Korolivstva”]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 6 June 2000, final 06/09/2000. HUDOC: database. URL:

[http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Averill"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-58836"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (data zvernennia 01.09.2019).

16. Case of *Campbell and Fell v. the United Kingdom* (Application no. 7819/77; 7878/77) = [Kempbell i Fell proty Spoluchenoho Korolivstva]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 28 June 1984. HUDOC: database. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57456#{"itemid":\["001-57456"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57456#{) (data zvernennia 01.09.2019).

17. Case of *Colozza v. Italy* (Application no. 9024/80) = [Sprava “Kolotstsa proty Italii”]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 12 February 1985. HUDOC: database. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Colozza"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57462"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (data zvernennia 01.09.2019).

18. Case of *Croissant v. Germany* (Application no. 13611/88) = [Sprava “Kruassan proty Nimechchyny”]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 25 September 1992. HUDOC: database. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Croissant"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57736"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (data zvernennia 01.09.2019).

19. Case of *Czekalla v Portugal* (Application no. 38830/97) = [Sprava “Chekalla proty Portuhalii”]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 10 October 2002, final 10/01/2003. HUDOC: database. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Case of Czekalla v Portugal"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-60676"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (data zvernennia 01.09.2019).

20. Case of *Kamasinski v. Austria* (Application no. 9783/82) = [Sprava “Kamazinski proty Avstrii”]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 19 December 1989. HUDOC: database. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Kamasinski"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57614"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (data zvernennia 01.09.2019).

21. Case of *Kolu v. Turkey* (Application no. 35811/97) = [Sprava “Kolu proty Turechchyny”]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 2 August 2005. HUDOC: database. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Kolu v. Turkey"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (data zvernennia 01.09.2019).

22. Case of *Luedicke, Belkacem and Koc v. Germany* (Application no. 6210/73; 6877/75; 7132/75) = [Sprava “Liudyke, Belkasem i Koch proty Federatyvnoi Respubliky Nimechchyny”]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 28 November 1978. HUDOC: database. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["Luedicke","Belkacem and Koc v. Germany"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57530"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (data zvernennia 01.09.2019).

23. Case of *Magee v. the United Kingdom* (Application no. 28135/95) = [Sprava “Mahi proty Spoluchenoho Korolivstva”]: Judgment European Court of Human rights, Strasbourg 6 June 2000, final 06/09/2000. HUDOC: database. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58837#{"itemid":\["001-58837"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58837#{) (data zvernennia 01.09.2019).

24. Case of *Pakelli v. Germany* (Application no. 8398/78) = [Sprava “Pakelli proty Federatyvnoi Respubliky Nimechchyny”]: Judgment European Court of Human rights, 25 April 1983. HUDOC: database. URL:

[http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"fulltext":\["pakelli"\],"documentcollectionid2":\["GRANDCHAMBER","CHAMBER"\],"itemid":\["001-57554"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{) (data zvernennia 01.09.2019).

25. Case of *Salduz v. Turkey* (Application no. 36391/02) = [Sprava “Salduz proty Turechchyny”]: Judgment European Court of Human rights, 27 November 2008. HUDOC: database. URL:

[http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{ \"fulltext\":\[\"Salduz\"\],\"documentcollectionid2\":\[\"GRANDCHAMBER\",\"CHAMBER\"\],\"itemid\":\[\"001-89893\"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{\) (data zvernennia 01.09.2019).